

A „BÉRLŐI GENERÁCIÓ” JELENSÉG ELEMZÉSE

DOI 10.35402/kek.2024.3.20

Absztrakt

A tanulmányban Merton feszültség elméletéből (1938) kiindulva és azt más szociológiai elméletekkel kiegészítve arra teszek kísérletet, hogy rámutassak arra, hogy az ingatlantulajdonos társadalmakban a „bérlői generáció” tagjai ki vannak zárva a saját ingatlanszerzés lehetőségéből, az alapvető materiális és gazdasági hátrányokon túl is előnytelen helyzetben vannak a társadalom idősebb, ingatlantulajdonos tagjaihoz képest. Ennek a hátrányos helyzetnek az alapjai abban kereshetők, hogy a „bérlői generáció” tagjai számára a magántulajdonú ingatlanszerzés a társadalmilag általánosan elfogadott és elvárt cél, melyhez nincsenek meg az intézményesen elfogadott eszközeik, ennek következtében pedig feszültséget, frusztrációt éreznek.

Kulcsszavak: bérlői generáció, fiatalok lakhatási problémái

Abstract

In this study, starting from Robert Merton's strain theory (1938) and supplementing it with other sociological theories, I attempt to point out that members of „generation rent” in property-owning societies, who are excluded from the possibility of acquiring their own property, are at a disadvantage beyond the basic material and economic disadvantages compared to the older members of society who own real estate. The basis of this disadvantaged situation can be found in the fact that for the members of „generation rent” the acquisition of privately owned real estate is the socially defined expected goal, for which they do not have the institutionalized means, as a result of which they feel tension and frustration.

Kulcsszavak: generation rent, housing problems for young people

Bevezetés

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy feltárjam, a magántulajdonú ingatlanok piacáról kiszoruló „bérlői generáció” tagjai hogyan látják helyzetüket a materiális és gazdasági okokon túlmutató

dimenziókban is. Írásomban a magántulajdonú ingatlanok piacáról kiszoruló fiatalok helyzetét kísérlem meg elemezni a társadalmilag kijelölt kulturális célok, valamint az intézményesen rendelkezésre álló eszközök közötti ellentmondások szempontjából. Az elemzésem gerincét Robert Merton feszültség elmélete (1938) adja, amit további szociológiai elméletekkel egészítek ki, amelyek reményeim szerint segítik a „bérlői generáció” sajátos helyzetének megértését. A tanulmány első részében röviden vázolom, hogy mit értek a fiatalok lakhatási problémái kifejezés alatt, illetve a bérlői generáció fogalmát/jelenséget is értelmezem.

Fiatalok lakhatási problémái, és a „bérlői generáció”

A problémakör értelmezéséhez elengedhetetlen röviden áttekinteni, hogy mi az alapvető helyzet, amelyre reflektálni igyekszem az írásomban. A „*generation rent*” kifejezés először 2011 májusában jelent meg, egy a Halifax Building Society által megrendelt felmérés részleteit ismertető jelentésben. Az Egyesült Királyság Nemzeti Társadalomkutatási Központja által végzett felmérésben 8000, 20 és 45 év közötti fiatal válaszolt, az eredmények pedig azt mutatták, hogy a válaszadók több, mint háromnegyed része még nem rendelkezett saját tulajdonú ingatlannal. A lakással nem rendelkező kérdezettek közel kétharmada úgy gondolta, hogy soha nem is lesz saját tulajdonban lévő lakása, és a saját tulajdonnal nem rendelkező válaszadók mindössze öt százaléka próbált félretenni egy későbbi ingatlan vásárlására (Maxwell 2011).

A kifejezés hamar népszerűvé vált az Egyesült Királyságban, és átkerült a fősodratú médiába is. Talán, viszonylagos újszerűsége és a tudományos diskurzuson kívüli népszerűsége miatt, a kifejezés használatának módja a mai napig kissé ködös, definíciója nem teljesen tisztázott. A kifejezés használatában konzisztens, hogy arra utal, a fiatal generáció nagy része bérlakásokban él, viszont, arra, hogy ez pontosan mekkora rész, és hogy pontosan mihez kellene hasonlítani (pl.: korábbi évek arányai, az össztársadalmi arányok, vagy a ma élő idősebb generáció) nincsenek egységes és tisztázott definíciók (Csizmady - Kőszeghy, 2022).

A „*generation rent*” kifejezés egy komplex jelenséget próbál egy egyszerű, jól megjegyezhető kifejezéssel megragadni, azonban emiatt fontos áttekinteni, hogy pontosan mit érthetnek alatta a kutatók, szakemberek. Kérdéses, hogy a „bérlői generációt” mint statikus, vagy mint dinamikus jelenséget érdemes-e vizsgálni? A kutatások egy része a fiatalok jelenlegi, tényleges lakhatási helyzetére fókuszál (Kemp, 2015), a másik része pedig inkább dinamikus jelenségként tekint a problémára és a fiatalok lakáséletútját vizsgálja (Blackwell - Park 2011; McKee 2015; McKee - Hoolachan, 2015). A dinamikus megközelítés a „bérlői generációt” egy olyan csoportként kezeli, mint olyan, jelenleg fiatalokat, akik majd úgy fognak az életük későbbi szakaszaiba lépni, hogy nem szereznek lakástulajdont, ezáltal olyan élethelyzetbe fognak kerülni, ami szemben áll korábbi elképzeléseikkel, miszerint bizonyos életszakaszokat - mint például a gyermekük felnevelésének időszakát - az emberek általában a saját tulajdonú otthonukban élik át (Csizmady – Kőszeghy 2022). Ezzel szemben ezeket a pillanatokat, helyzeteket feltehetőleg bérelt ingatlanban, vagy esetleg a szülői háznál élik majd át azok a fiatalok, akikre jellemző a „bérlői generáció” jelenség. Jelen tanulmányomban a dinamikus megközelítés felől mutatom be a vizsgált jelenséget.

Fontos leszögezni, hogy kiket tekintek fiatalnak a munka során, melyik korcsoport az, amelyet vizsgálni érdemes: a hazai ifjúságszociológiában hagyományosan jellemzően a 15-29 éves korosztályt szokás fiataloknak tekinteni, azonban manapság a kutatások nagyrésze a fiatalkor kitolódásáról beszél (Nagy, 2022), elsősorban az oktatási expanzió és az oktatási rendszerben töltött átlagos idő növekedése miatt (Zinnecker, 1991; Gábor, 1992). Nincs ez másképp a „bérlői generáció” esetében sem. Ezt az is jól mutatja, hogy a témában született első kutatásban 45 éves korig tekintették fiatalnak a vizsgálati csoport tagjait, azonban azóta a legtöbb kutatásban inkább a 18-35 éves korosztályt vizsgálják (McKee és Hoolachan, 2015). Így ebben a tanulmányban, ezen megfontolás alapján én is ezt a csoportot jelölöm meg fiatalként.

A „bérlői generáció” kialakulásának részletesebb története e tanulmány kereteit szétfeszítené, azonban fontos röviden felvázolni az Egyesült Királyságbeli helyzetet (ahol a jelenséget először kutatni kezdték) a jelenség megértésének szempontjából. Az Egyesült Királyságban az a nemzedék, amely a '80-as években ingatlantulajdonossá vált (1950-es, '60-as években születettek), azóta is a kezében

tartja a magántulajdonban lévő ingatlanok többségét (Ronald 2018), így a fiatalabb nemzedékek kénytelenek más lakhatási formát választani. Bár a bérelt ingatlanban élésnek megvannak a maga előnyei – mint a magas szintű földrajzi mobilitás –, a „bérlői generáció” az angol szakirodalomban mint probléma jelenik meg. Az angol fiatalok többsége ugyanis saját ingatlanban szeretne élni, de erre a magas ingatlanárak miatt nincs lehetőség (McKee 2015). A jobb munkalehetőséget kínáló nagyobb városokban szülői segítség nélkül szinte lehetetlen ingatlanhoz jutni a fiataloknak, mivel még a jelzáloghitelhez szükséges kezdtőkét sem tudják segítség nélkül megteremteni (McKee et al. 2017). A munkabér mértéke és növekedése nincs arányban az ingatlanárak nagyságával és növekedésével, így általában még a magasan iskolázott csoportok jövedelme sem elegendő ahhoz, hogy az általuk preferált környéken ingatlant vásárolhassanak, sőt, sok esetben a tanulmányaikra fordított diákhitel miatt még nehezebb helyzetbe kerülnek (McKee 2015).

Az Egyesült Királyságban megfigyeltekhez hasonló helyzet alakult ki hazánkban is a közelmúltban (Csizmady – Kőszeghy, 2022). A „bérlői generáció” jelenségének vizsgálata viszonylag újkeletű, Magyarországon pedig, az Egyesült királysághoz képest is jóval rövidebb múltra tekint vissza. Ez azonban nem azért van, mert a magyar tudományos diskurzus lemaradt a témában, sokkal inkább azzal függ össze, hogy maga a „bérlői generáció” jelenség sokkal később jelent meg. Az időeltolódás ellenére a „bérlői generáció” jelensége Magyarországon sokkal gyorsabban fejlődött, és a legfontosabb feltételek továbbra is hasonlóan alakultak. Körülbelül 2014-től kezdődően az ingatlanárak emelkedésével a bérek nem tudtak lépést tartani, így az első lakást vásárlók egyre inkább kezdtek kiszorulni az ingatlanvásárlók köréből (Varga, 2024). A fiatalok pedig jellemzően első vásárlók, akiknek nincs korábbi ingatlantulajdona, amelynek az ára szintén emelkedett volna, így a fiatalok lakhatási helyzetében egyre jelentősebbé válik a szülői segítség, a „generációs transzferek” szerepe (Toussaint és mtsai, 2012; Csizmadia, 2022.; Csizmady - Kőszeghy, 2022). A szülői segítség azonban gyakran nem elég hozzá, hogy a fiatalok saját tulajdonú ingatlant tudjanak vásárolni, így a magánbérleti szektor szerepe egyre jelentősebbé válik számukra.

A lakásárak fizetésekhez viszonyított aránytalan és gyors emelkedése mellett a másik nagyon fontos tényező, amely szükséges a „bérlői generáció”

létrejöttéhez az, hogy az adott országra az „ingatlantulajdonos társadalom” legyen jellemző, vagyis a lakhatás domináns formája a magántulajdonú ingatlanban élés (Ronald, 2007). Jellemzően az ilyen berendezkedés kialakulása köthető bizonyos eseményekhez, és egy időszakos, de fontos politikai aktushoz (Egyesült Királyság – „*The Housing Act*”; Magyarország – rendszerváltás utáni lakásprivatizáció). Ez azért fontos, mert egyrészt az ilyen országokban a magánbérleti szektor általában megfizethetőségi problémákkal küzd, a szociális bérlakás szektor pedig túl szűk és rossz minőségű, másrészt azért, mert a „bérlői generáció” mint generáció így jelenhet meg elkülönülve a korábbi generációktól, mint egy egyedi helyzetben lévő csoport. Érdemes kitérni rá, hogy nagy vonalakban és persze mindig az ország sajátos kontextusában, de az itt felvázolt mechanizmus általában jellemző azokra az országokra, ahol a „bérlői generáció” problémaként jelenik meg. Az olyan országokban, ahol az emberek nagy csoportjai hosszú ideje bérelt ingatlanban élnek, ott a lakhatás megfizethetőségének romlása nem okoz generációs elkülönülést, a probléma általánosabb jellegűvé válik. Ilyen értelemben a lakosság nagyobb, heterogénebb csoportjait érinti a probléma, szemben azokkal az országokkal, ahol a saját tulajdonú ingatlanban élés az általános (Varga 2024).

A „bérlői generáció” szubjektív megélése saját helyzetéről

Ahogy az előző rövid áttekintésből is kiderült, a „bérlői generáció” jelenségét és a fiatalok lakhatási helyzetét meg lehet közelíteni az okok szempontjából, tehát fontos kutatási terület, hogy milyen gazdasági mechanizmusok (Blackwell - Park, 2011; Ronald 2018; Varga 2024), és milyen szociálpolitikai intézkedések vezetnek a bérlői generáció kialakulásához (Kemp 2015; Balogi – Kőszeghy 2019; Czirfusz – Jelinek, 2021; Csizmady – Kőszeghy 2022). Ebben a tanulmányban azonban azt a célt tűztem ki, hogy a „bérlői generáció” tagjainak szubjektív megélését vizsgáljam a saját helyzetükről a lakáspiacon.

¹ 1980-ban, a Thatcher kormány kezdeményezésére a brit parlament elfogadta az úgynevezett „*The Housing Act*”-et. Ez azt jelentette, hogy 5 millió bérlő, akik a helyi hatóságoktól bérelték a lakásukat, kedvező áron megvásárolhatták azt. Forrás: *The Housing Act 1980*. Online: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1980/51> (Letöltve: 2024. 04. 10.)

Tehát a kutatási kérdésem a következő: Miért élik meg negatívan a saját helyzetüket azok a fiatalok, akik az „ingatlantulajdonos társadalmakban” a magánbérleti szektorba szorulnak, túlmutatóan az alapvető anyagi és materiális dimenziókon, a társadalmilag kijelölt és elvárt célok, valamint az intézményesen rendelkezésre álló eszközök diszkrepanciája szempontjából?

Ahogy korábban is említettem, a „bérlői generáció” kialakulása szempontjából kiemelten fontos szerepe van annak, hogy az adott országra az „ingatlantulajdonos társadalom” legyen jellemző. Azon felül, hogy ez elengedhetetlen a „bérlői generáció” kialakulásának szempontjából, ez azért is fontos, mert a bérleti szektor megfizethetlensége mellett ez a másik legfontosabb faktor, amely meghatározza, hogy a „bérlői generáció” témaköre mennyire problematizálódik az adott társadalomban. A bérlői generáció témában készült kutatások során konzisztensen látható, hogy a fiatalok többsége alapvetően azt a célt tűzi ki maga elé, hogy saját ingatlant szerezzen, továbbá azok a fiatalok, akik bérelt lakásokban élnek, a saját helyzetüket negatívan élik meg (pl.: Mckee et al 2017; McKee és et al 2019; Balogi – Kőszeghy 2019; Csizmady -Kőszeghy 2022), A következőkben arra keresem a választ, hogy milyen okai lehetnek ennek a jelenségnek. Ezt alapvetően elméleti keretek között kísérlem meg elvégezni, több fontos szociológia elméletet segítségül hívva.

Feszültség a célok és az eszközök között

Ebben a fejezetben bemutatom, hogy azoknak a fiataloknak, akik kiszorultak az ingatlantulajdonosi rétegből, nemcsak azokkal az egyértelmű anyagi és instabilitási problémákkal kell szembenéznüik, amelyekkel a bérleti szektor jár, hanem egy ezen túlmutató dimenzióban is előnytelen helyzetbe kerülnek másokhoz képest. Azokban a társadalmakban, ahol a lakhatás domináns formája a magántulajdon, az ingatlantulajdonlás egyszerre ad biztonságérzetet, és önmagában is szimbóluma a társadalmi státusznak. Az ilyen társadalmakban ingatlant birtokolni társadalmi elvárás is, amit az emberek többsége már internalizált. Éppen ezért a többség egyfajta nyomást érez, hiszen ahhoz, hogy sikeres tagja legyen a társadalomnak, szüksége lenne saját otthonra (McKee et al 2017). Ennek megteremtésére azonban a magyar fiatalok egy igen jelentős részének nincs lehetősége. Az „ingatlantulajdonos társadalmakban” az általános társadalmilag elfogadott cél az, hogy az egyén saját tulajdonú ingatlant

szerezzen, azonban ehhez az intézményesen elfogadott eszközök már nem mindenki számára elérhetőek. Ebben az értelemben az olyan fiatalokban, akik számára nem adottak a céljuk eléréséhez alkalmazható eszközök, egyfajta feszültség keletkezik. Az ilyen helyzetek megértéséhez érdemes segítségül hívni Robert Merton feszültségelméletét² (1938), aki Durkheim anomia elméletét dolgozta tovább, illetve értelmezte újra, hogy magyarázni tudja a társadalmilag kijelölt kulturális célok, valamint az intézményesen rendelkezésre álló eszközök közötti esetleges diszkrétanciák okozta feszültséget a társadalom tagjaiban (Huszár et al). Merton elmélete alapján akkor beszélhetünk egy társadalomban harmonikus működésről, amikor a célok és eszközök elfogadása közötti eltérés nem túl nagy, vagyis a társadalom tagjai a kulturális célokról, és a célok elérésének intézményes módjairól nagyjából hasonlóan vélekednek. Azokban az esetekben, amikor az elvárt és a vágyott kulturális célok elérésére nincs megfelelő intézményes eszköz és mód, akkor a célok és eszközök között ellentét keletkezik (Merton 2002). Ha a kulturális és a társadalmi struktúra közt nincs összhang, vagyis a kulturális struktúra elvárásait (célok és eszközök) a társadalmi struktúra (gazdasági lehetőségek) kizárja, akkor „*anomikus állapot*” alakul ki, az egyénre irányuló társadalmi nyomást, frusztrációt eredményez (Kiss 2020).

Merton öt alkalmazkodási modellt különített el: az első a „konformizmus” – ez jellemzően a magasabb társadalmi státuszú egyénekre jellemző, ők elfogadják az általános célokat és azokat az intézményesen elfogadott módon érik el. A második stratégia az „újítás” – ebben az esetben az egyének elfogadják a célokat, azonban az intézményesen elfogadott elérésekre nincs módjuk, ezért más, új megoldásokat keresnek. Erre leggyakrabban az olyan bűnözőket hozzák példának, akik jogellenes eszközökhöz nyúlnak a saját gazdasági helyzetük javítására. A harmadik alkalmazkodási modell a „ritualizmus” – erről akkor beszélhetünk, ha az egyének már lemondtak a társadalmilag elvárt célokról, azonban továbbra is ragaszkodnak az intézményes megoldásokhoz anélkül, hogy reális esélye lenne, annak, hogy a célokat elérnék. A negyedik stratégia a „visszahúzóds” – ebben az esetben az egyének a célokat és az intézményes eszközöket is visszautasítják, ők gyakorlatilag kilépnek a társadalomból. Az ötödik alkalmazkodási modell a „lázas” – ebben az esetben szintén nem fogadják el a célokat és a legitim eszközöket sem az egyének, azonban visszavonulás helyett új célokat, és

² Angol eredeti elnevezés: Strain Theory

új eszközöket követelnek, ezek megalkotására törekednek az (Merton 2002).

Ezekre az alapokra helyezkedve elmondható, hogy a lakástulajdonosi körből kiszoruló fiatalokban a kulturális és a társadalmi struktúra³ összehangoltságának hiánya miatt frusztráció keletkezik. A fiatalok szubjektív megélése alatt alapvetően a saját problémájukkal szemben érzett frusztrációt/feszültséget értem. Az alkalmazkodási stratégiák közül véleményem szerint a „ritualizmust” érdemes kiemelni a „bérleti generáció” esetében, mivel empirikus vizsgálatok a magyar kontextusban is azt mutatják, hogy a fiatalok célja továbbra is a saját tulajdonú lakásszerzés (Kocsis 2023), azonban sokan azt érzik, hogy erre valójában nincs és nem is lesz lehetőségük (Balogi – Kőszeghy 2019; Csizmady -Kőszeghy 2022). A mertoni keretezés segít elsősorban feltárni, másodsorban megérteni a „bérleti generáció” tagjainak frusztrációját a saját lakhatási helyzetükkel kapcsolatban, azonban érdemes további elméletek bevonásával folytatni az elemzést.

A társadalmilag általánosan elfogadott és elvárt célok további elemzése

Ebben az alfejezetben a mertoni keretezést tovább értelmezve, Mckee és szerzőtársai *‘Generation Rent’ and The Fallacy of Choice* (2017) című tanulmányát áttekintve próbálok alaposabban körüljárni a kutatási kérdésemet kiemelten abból a szempontból, hogy hogyan válhatott társadalmilag elfogadott, sőt elvárt célá a magántulajdonú ingatlan szerzése a fiatalok számára az „ingatlantulajdonos társadalmakban”. A tanulmány bemutatása továbbá azért is kulcsfontosságú, mert empirikus eredményekkel is szolgál az Egyesült Királyságban élő fiatalok szubjektív megéléseiről és véleményeiről a „generation rent” jelensége kapcsán.

A szerzők munkájukban egy általuk végzett kvalitatív felmérés eredményeit Foucault, Bourdieu és Bauman munkáira támaszkodva magyarázzák. A tanulmányban egyrészt amellett érvelnek, hogy a bérleti generáció tagjai előtt nem áll valódi döntés, hiszen nincs választásuk azzal kapcsolatban, hogy a bérleti szektorba szeretnének-e költözni, a saját tulajdonú ingatlan helyett. Másrészt amellett, hogy Egyesült Királyságban saját ingatlanral rendelkezni a lakhatás társadalmilag elismert és normalizált formája, emiatt pedig a fiatalok többsége is úgy érzi, erre van szüksége

³ 2022-ben egy átlagos budapesti lakás megvásárlásához már 18 évnnyi magyar átlag jövedelemre volt szükség (MNB 2022), ami azt mutatja, hogy az átlagos bérleti és fizetésből élő fiatalok számára ez elérhetetlen cél

a megfelelő élethez. A továbbiakban röviden összefoglalom a tanulmány főbb, számomra releváns pontjait és eredményeit. Az elméleti megalapozásában a szerzők először is Michel Foucault kormányzásról szóló munkáit (Foucault 2003a, 2003b) és azok későbbi értelmezéseit hívták segítségül. Szerintük a kormányzás egyik formájára jellemző, hogy olyan társadalmi valóság megteremtésére törekednek, amelyről azt sugallják, hogy az már létezik, és mivel az emberek ezt elhiszik, ezért maguktól alkalmazkodni fognak ehhez a társadalmi valósághoz.

Ezt továbbgondolva - és kiegészítve Bauman gondolataival - eljuthatunk oda, hogy az elvárt társadalmi valósághoz tartozó viselkedés fő formája a fogyasztás, de a fogyasztás formái is bele vannak építve a felépített társadalmi valóságba (Bauman 2005). Itt egy fontos kiegészítést tennék, hiszen úgy vélem, érdemes megemlíteni, hogy Bauman elmélete a Frankfurti iskola kritikai elméletére épít (Catlin 2022), és különösen fontos megemlíteni Herbert Marcuse *Az egydimenziós ember* (1991) című könyvét, melyben a szerző egyaránt kritizálja az akkori Szovjetuniót és a nyugati társadalmat, különösen az Egyesült Államokra koncentrálva. E fejezet szempontjából a nyugati társadalomról alkotott kritikája releváns, miszerint a fejlett nyugati társadalmak egyetlen dimenzióba kényszerítik az embert, ami szerinte a fogyasztás dimenziója. Marcuse a munkájában magát a jelenséget tartja problémának, hiszen ez elnyomja az emberek sokféleségét, szabadságát és egyáltalán annak a lehetőségét, hogy ki tudjanak bontakozni. Emellett arról is ír, és jelen tanulmány témájának szempontjából a legfontosabb üzenet, hogy az ilyen jellegű társadalmakban az embert azzal azonosítják, és azzal azonosítja ilyen módon saját magát is, amije van, tehát az ingatlan tulajdonlásból kimaradók rossz fogyasztónak számítanak. Ezeket az alapokat lefektetve visszatérhetünk a *‘Generation Rent’ and The Fallacy of Choice* című tanulmányban tárgyalt Bauman gondolathoz, aki szerint bár a szubjektumok elméletileg szabadon döntenek a fogyasztásuk tárgyairól (fontos, hogy ők maguk is úgy gondolják, hogy a saját döntéseik szerint cselekednek), a valóságban a fogyasztásnak megvannak a társadalmilag elvárt és „normálisnak” ítélt formái, melyből a kiszorultakat rossz fogyasztóként bélyegzik meg (a társadalom és önmaguk számára is – ahogy erre Marcuse is rámutat). Ez pedig hozzájárul a társadalom rétegződésének kialakulásához is, hiszen akik rossz fogyasztók, azok ki vannak zárva a „normális” élet lehetőségéből, ezáltal deviánsnak és társadalmilag alkalmatlannak lesznek ítélve. Ezt az érvelést folytatva a lakhatási kontextuson belül elmondható,

hogy a lakástulajdon kontextusában is megjelenik a „felelős” és a „hibás” polgárok közötti különbségtétel. Ezáltal erkölcsi ítéletek fogalmazódnak meg azokkal szemben, akik nem tudnak eligazodni a piacon és nem tudnak lakástulajdonhoz jutni (Flint 2003).

Bourdieu a harmadik fontos szerző, akinek a munkáját felhasználta a tanulmány elméleti megalapozásában. Számára a társadalmi létezés egyet jelent a versennyel, ahol a tét az, hogy „valakik” legyünk a „senki” helyett, és hogy „értéket” találjunk a foglalkozásokban, kötelezettségekben és kötelezettségvállalásokban, hogy kiváltságokat, meghívásokat és végső soron „tiszteletet” (szimbolikus elismerés) szerezhessünk (Bourdieu 2000). Az összes anyagi és szimbolikus tőke közül, amely javítja, vagy rontja az ember társadalmi megbecsültségét, az egyik legfontosabb a „ház” vagy a lakóhely. A történelem nagy részében egy személy házának mérete, típusa és elhelyezkedése a társadalmi helyzetét tükrözte, ezért a lakhatás az ember „értékének” fontos szimbóluma.

Az elméleti keret felépítése után a tanulmányban rátérnek a kutatási eredményekre. A felhasznált kutatásban 62 fiatal választottak, akiket online fókuszcsoporthoz segítségével és félig strukturált, telefonos interjúkban kérdeztek a lakhatási helyzetükről. A válaszadókat nyolc előzetes esettanulmányból választották, az Egyesült Királyság területéről. A válaszadók életkora 18 és 35 év között alakult, a fókuszcsoporthoz pedig 2013-2014 között zajlottak.

A kvalitatív vizsgálat eredményei megerősítették az elméleti keretben tárgyalt felvetéseket: az empirikus eredmények rávilágítanak arra, hogy az Egyesült Királyságban a „bérleti generációt” a kormány és maguk a fiatalok is problematizálják, hiszen egy olyan országban, ahol a lakástulajdon népszerűsítik és értékelik, az ingatlanhoz jutás elválaszthatatlanul összefügg a fiatalok felnőttkorba való átmenetével, ezáltal az, hogy a fiatalok tulajdonszerzési esélyei csökkennek, erős elégedetlenség érzéssel társul. A megfelelő élethez, a felnőtté váláshoz, a megállapodáshoz a megkérdézett fiatalok többsége szerint saját otthonra van szükség.

Az ismertetett tanulmányban felsorolt három szerző mellé a továbbiakban bevonom Axel Honneth (1992) elismeréssel kapcsolatos munkáit is, ezzel is megerősítve az elméletet, majd felvetés szintjén érintem Hartmut Rosa (2013 [2005]) gyorsulás-elméletét, mint egy, a jövőben alaposabb vizsgálatra érdemes elméleti keretezést. Végezetül szeretnék rámutatni arra, hogy annak ellenére, hogy alapvetően ezeket az állításokat eredetileg az Egyesült Királyságra fogalmazták meg, Magyarországra is sok tekintetben alkalmazhatók.

Harc az elismerésért

A fentebb tárgyalt tanulmányban felvetettekkel egyetértve úgy gondolom, hogy az elméleti feltárás további alátámasztásához érdemes lehet Axel Honneth „*Harc az elismerésért*” (1992) című munkáját is beilleszteni az elméleti keretbe. Honneth egész munkásságának, vagy akár a „*Harc az elismerésért*” című kötetének a részletes ismertetésére jelen tanulmány a terjedelme és a mélysége miatt nem alkalmas, ezért a releváns részek kiemelésére és a témához kapcsolására szorítkozom.

Honneth szerint az elismerésnek három szférájára lehet elkülöníteni: az első az elismerés a szeretetviszonyokban, a második az elismerés a jogi viszonyokban, a harmadik pedig az elismerés a társadalmi viszonyokban. Bár Honneth munkájában mind a három szféra egyformán fontos, de a téma szempontjából a társadalmi viszonyokban történő elismerés vizsgálata tűnik a legkézenfekvőbbnek. Számomra a küzdelem a társadalmi viszonyokban való elismerésért valamelyest összecseng Bourdieu gondolatával, miszerint a társadalmi létezés egyet jelent a versennyel. A „ház” vagy a lakóhely az egyik legfontosabb faktor, amely emeli vagy rontja az ember társadalmi helyzetét, ezáltal pedig egy fontos faktor lehet az elismerésért vívott harcban. Honneth kötete Foucault korábban már említett, kormányzatról szóló munkáihoz is érdekes kiegészítés lehet, ami nem meglepő, hiszen Honneth maga is felhasználta Foucault bizonyos munkáját a saját elméletének kidolgozásában (Petherbridge 2013). Honneth szerint a szubjektum szintjén csak olyan komplex szocializációs folyamat révén válik az ember szabadon dönteni képes individuummá, melynek során belsővé képes tenni az adott társadalom elismerési viszonyai között kikristályosodó normatív elvárásokat. Vagyis egy olyan folyamat, melynek során az ember fokozatosan megtanulja magát olyan személyként értékelni, akinek a szükségletei, az általános emberi és individuális tulajdonságai képesek pozitív megerősítésre találni az interakciós partnerek által közvetített elismerési mintázatban (Szücs, 2015). Honneth elmélete egyrészt épít Habermas kommunikatív cselekvés elméletére, amely bizonyos szinten mestere⁴ elméletének egy továbbgondolása. Viszont az elmélet gyökerei George Herbert Mead szimbolikus interakcionizmus elméleténél találhatók, hiszen az alapját az adja, hogy az egyén az identitásának a társadalmi eredetű részét (a felépített ént) az interakciós partnerek által szimbolikusan közvetített interakció folyamatából konstruálja

⁴ 1982-től Honneth Habermas tanítványa volt, majd 1989-ig asszisztenseként is tevékenykedett (Allen – Mendieta, 2019).

(Deranty 2005). Az elismerés elmélet bizonyos szinten visszakapcsolható Foucault a *‘Generation Rent’ and The Fallacy of Choice* című tanulmányban tárgyalt gondolataira (a kormányzat által megteremtett társadalmi valóságban az emberek azért alkalmazkodnak ahhoz, mert az általuk érzékelt társadalmi helyzetben a társadalmi viszonyokban való elismerésért küzdenek), azzal a fontos különbségtétellel, hogy a hatalomról való eltérő nézeteik miatt, Honneth ezt kevésbé értelmezi negatív folyamatként, az elnyomás eszközeként (Petherbridge 2013). Az elméletemet – miszerint a saját tulajdonú ingatlan szerzése a társadalmi viszonyokban való elismerésért folyó harc része – erősíti, hogy a bérlők gyakran érznek szegényt a bérlői státuszuk miatt, kiemelve azt, hogy magukat másokhoz hasonlítva úgy érzik, kudarcot vallottak (Mckee – Sojata – Hoolachan 2019)

Ennek a résznek a célja az volt, hogy a korábban tárgyalt mertoni keretrendszer valamelyest továbbgondolva és kiegészítve, elemezni tudjam, azt, hogy a magántulajdonú ingatlan szerzése miképpen vált a magyarhoz és a brit társadalomhoz hasonló „ingatlan tulajdonos társadalmakban” társadalmilag kijelölt, és elvárt kulturális céllá, értékévé. Annak a részletes bemutatására, hogy a rendelkezésre álló eszközök miért váltak elérhetetlenné a fiatalok egy szignifikáns része számára, ebben a tanulmányban nem vállalkozom. Ahogyan korábban említettem, ezt a fajta elemzést inkább a gazdasági és a politikai (szociálpolitikai) szempontok mentén érdemes megközelíteni, és ez részben már meg is történt (Balogi – Kőszeghy 2019; Czirfusz – Jelinek, 2021; Csizmady – Kőszeghy 2022; Varga 2024). Nagyon röviden azt lehet mondani, hogy az átlagos bérek növekedése hosszabb ideje elmaradt az átlagos lakásárak emelkedésétől (Varga 2024).

A társadalmi gyorsulás elmélete

Utolsó szerzőként még szeretném megemlíteni Hartmut Rosa-t és a „gyorsulás” elméletét. Ha úgy tekintünk az időre, hogy az a múlt, ami már nem érvényes, a jövő pedig az, ami még nem érvényes, akkor a jelen a kettő közti tér, vagyis a társadalmilag konstruált valóság kiszámítható, és a korábbi tapasztalatok alapján otthonosan belakható. A társadalmi változás mint gyorsulás úgy érthető meg, ha a jelent beszűküléseként értelmezzük, tehát egyre rövidebb az az időszak, ami a még ismeretlen jövő és a már nem érvényes múlt között van (Sík 2019). Ez az elmélet szerintem segíthet még inkább megérteni a fiatalok lakhatási nehézségeinek a szubjektív dimenzióit. A *‘Generation Rent’ and The Fallacy of Choice* című tanulmányban a szerzők rámutatnak arra is, hogy a fiatalok nemcsak

átmenetileg szorulnak a magánbérleti szektorba, hanem úgy is érzik, hogy soha nem is lesz esélyük saját tulajdonú ingatlant szerezni, ami az elégedetlenségüknek egy fontos forrása (ez összecseng Balogi Anna és Kőszeghy Lea 2019-es *Lakáspiacra Kilépő Fiatalok A lakhatási válságban* című tanulmányának a magyar kontextusban feltárt eredményeivel). A jövőben érdemes lenne ezt a kérdéskört alaposabban megvizsgálni, és felvetni azt a kérdést, hogy a fiatalokban kialakuló ilyen jellegű szorongások és csalódottságak nem függenek-e össze a „jelen beszűkülésével”. A lakáspiacra frissen érkező fiatalok ugyanis nem tudják már követni a múltban kialakult mintákat (saját ingatlan vásárlás), a jövő pedig teljesen kiszámíthatatlannak tűnik. Bár úgy látszik, hogy a „bérloői generáció” tagjai azt feltételezik, hogy az ingatlanárak a jövőben is emelkedni fognak vagy tartósan magasak maradnak, arra vonatkozólag semmit nem lehet előre tudni, hogy ez hosszútávon hogyan fogja befolyásolni a lakhatás általános jellegét (változnak-e emiatt az általánosan elfogadott kulturális célok a lakhatás terén). Ez szerintem felerősíti a „bérloői generáció” tagjainak reménytelenség érzetét, és rámutat egy plusz dimenzióra, amely miatt a „bérloői generáció” alapvetően a saját helyzetét problémaként éli meg, és emiatt a tudományos és társadalmi diskurzusban is problémaként jelenik meg.

Összegzés

Magyarországon a „bérloői generáció” megjelenése a tudományos diskurzusban egy viszonylag új jelenség. Azonban az már ismert információ, hogy a fiatalok lakhatási viszonyainak alakulása azt mutatja, hogy a magánbérleti szektor szerepe jelentősen megnövekedett a korábbi fiatal generáció lakhatási viszonyaihoz mérten, illetve más korcsoportok birtokszerkezetéhez képest, ezáltal a bérlakás, mint potenciálisan hosszú távú lakhatási megoldás szerepe is megnövekedett (Balogi – Kőszeghy 2019; Csizmady – Kőszeghy 2022; Kocsis 2023). Emellett az is elmondható, hogy Magyarországon az Egyesült Királysághoz hasonlóan, az „ingatlantulajdonos társadalom” a jellemző, tehát a lakhatás általános, társadalmilag elismert és domináns formája a magántulajdon. Ezek alapján úgy gondolom, a tanulmányban tárgyalt felvetések és értelmezések a magyar fiatalok lakhatási helyzetének megértése szempontjából relevánsak. A szociális bérleti szektor szűkössége és rossz minősége (Csizmady – Hegedűs – Vonnák 2019), a magánbérleti szektor túlzásfoltossága és nehéz megfizethetősége mellett (materiális, gazdasági okok), egy másik fontos aspektusára mutat rá annak, hogy a „bérloői generáció” megjelenése miatt

problémaként jelenik meg a hazai értelmezésekben. Emellett segíthet megérteni, hogy a hazai felmérések alapján (Csizmady – Kőszeghy 2022; Kocsis 2023) miért preferálja a saját tulajdonú ingatlanban élest a magyar fiatalok döntő többsége. Itt fontos kitérni arra is, hogy látható, a fiatalok többsége saját perspektívájából a jelenlegi helyzetet (kiszorulás a magántulajdonú ingatlan piacról) problémaként látja és éli meg. Ezt a fiatalok által megélt problémát vagy tapasztalatot még ha a mannheimi értelemben vett perspektíva vagy álláshely-kötöttség is jellemez (Mannheim 1980), az ő szempontjukból mindenképpen releváns és létező jelenség, amire érdemes rátekinteni egy társadalomtudományos perspektívából is, hogy jobban feltárhatóvá és megérthetővé váljon. Ezek mellett fontos kihangsúlyozni, hogy jelen tanulmány és az ilyen jellegű elméleti vizsgálódás nem helyettesíti a „bérloői generáció” kutatásában az alapvetően empirikus alapokon álló, a jelenség kialakulását feltáró gazdasági és szociálpolitikai megközelítést, inkább kiegészíti, gazdagítja azt, egy másik aspektusra is rámutatva. Ezen felül azt is fontos kiemelni, hogy nem állítom azt, hogy a fiatalokra általában, vagy akár csak a magánbérleti szektorban élő fiatalokra jellemző lenne a társadalmi „kiilleszkedés” (Castel 1998) vagy, hogy a társadalmi többség őket valóban kitaszítaná a társadalomból. A frusztráció ezen része, ahogyan említettem is, inkább a saját szempontjukból releváns.

Jelen tanulmány keretében amellett érveltem, hogy a „bérloői generáció” tagjainak nemcsak azokkal az egyértelmű anyagi és stabilitási hátrányokkal kell szembekerülnie, amelyekkel a magánbérleti szektor jár, hanem ezen túl is előnytelen helyzetbe kerülnek a korábbi generációkhoz képest. A tanulmány fő elméleti alapját és inspirációját Robert Merton feszültség elmélete adta, mely alapján rámutattam, hogy a magánbérleti szektorba szoruló fiatalok számára a kulturális és a társadalmi struktúra között nincs összhang, ami számukra feszültséget és frusztrációt okoz. Ezt követően a kulturális struktúra alakulását elemeztem a lakhatás domináns és társadalmilag elvárt módját illetően – röviden arra kerestem a választ, hogy miért általánosan elfogadott és elvárt cél a saját tulajdonú ingatlan szerzése. Ehhez Kim Mckee, Tom Moore, Adriana Soaita és Joe Crawford *‘Generation Rent’ and The Fallacy of Choice* (2017) című tanulmánya volt a kiinduló pontom, melyben a szerzők arra konklúzióra jutottak, hogy az Egyesült Királysághoz hasonló társadalmakban, ahol az ingatlantulajdonlás egyszerre ad biztonságérzetet, és önmagában szimbóluma a társadalmi státusznak, ott ingatlant birtokolni társadalmi elvárás is, amit a legtöbben már internalizáltak. Ezért

érthető, ha sokan egyfajta nyomást éreznek, hiszen ahhoz, hogy sikeres tagjai legyenek a társadalomnak (jó fogyasztók legyenek), szükség lenne saját otthonra. Ennek megteremtéséből azonban sokuk ki van zárva. A tanulmány konklúziójával egyetértve felvettem, hogy Honneth (2013) munkájának egy része is interpretálható lehet, úgy, hogy az elméletet erősítse, illetve felvettem, hogy érdemes lehetne a témakör további vizsgálatában egy új aspektusként Rosa (2013 [2005]) gyorsulás elméletét is felhasználni.

Felhasznált irodalom

- Divergences, and the Rise of Private Landlordism, *Housing, Theory and Society*, 34:2, 176-200.
- Balogi Anna - Kőszeghy Lea 2019 Lakáspiacra kilépő fiatalok a lakhatási válságban. In: Jelinek Csaba, MTA KRTK, Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont (szerk.): *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2019*. Budapest. Habitat for Humanity Magyarország. 32-50. https://habitat.hu/sites/lakhatasi-jelentes/wp-content/uploads/sites/5/2019/11/hfh_lakhatasi_jelentes_2019.pdf?fbclid=IwAR1WEvhPcMcupd6CQWT9DSrpaFzNqsEnvJdFsZEVQQmcvkqhCHG6QI7lnE (letöltve: 2024. 04. 02.)
- Bauman, Zygmunt 2005 *Work, consumerism and the new poor. Second edition*, OUP. Maidenhead.
- Blackwell, Alison;- Park, Alison 2011 The Reality of Generation Rent: Perceptions of the first time buyer market. *National Center for Social Research*. <https://www.bl.uk/britishlibrary/-/media/bl/global/social-welfare/pdfs/non-secure/r/e/a/reality-of-generation-rent-perceptions-of-the-first-time-buyer-market.pdf> (letöltve: 2024.04.03)
- Bourdieu, Pierre 2000 *Pascallian meditations*. Polity Press. London. 2000.
- Catlin, Jonathon 2022 Bauman, the Frankfurt School, and the tradition of enlightened catastrophism. In: Palmer, Jack; Brzeziński, Dariusz (szerk.): *Revisiting Modernity and the Holocaust. Heritage, Dilemmas Extensions*. Routledge. London. 2022. 192-211.
- Castel, Robert 1998 *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány, Wesley Zsuzsanna Alapítvány, Kávé Kiadó. Budapest
- Csizmadia Zoltán 2022 Az ifjúság anyagi helyzete. In: Nagy Ádám (szerk.): *A lábjegyzeten is túl. Magyar Ifjúságkutatás 2020*. Budapest. Szociális Demokráciáért Intézet – Excenter Kutatóközpont. 134-161. <https://mek.oszk.hu/23200/23269/23269.pdf> (letöltve: 2024.04.03)
- Csizmady Adrienne - Hegedüs József; Vonnák Diána 2019 Lakásrezsim és a devizahitel-válság: intézményi és egyéni stratégiák. *Szociológiai Szemle* 29 (1). 4-32. https://szociologia.hu/dynamic/4_32_oldal.pdf?fbclid=IwAR1EyKzXCM5C7qTOM7a7nhHq_CBRvFEJk9Rpd3mkSFHjGy-OA-Ia4pbXEqQ (letöltve: 2024. 03. 28.)
- Csizmady Adrienne - Kőszeghy Lea 2022 'Generation rent' in a super homeownership environment: the case of Budapest, Hungary. *Sustainability*. 14 (14) <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/14/8929> (letöltve: 2024. 04. 06.)
- Czifrusz Márton - Jelinek Csaba 2021 Lakhatási közpolitikák és a lakhatás megfizethetősége az elmúlt három évtizedben. In: Vankó Lili, Habitat for Humanity Magyarország (szerk.): *Éves jelentés a lakhatási szegénységről, 2021*. Budapest. Habitat for Humanity Magyarország. https://habitat.hu/sites/lakhatasi-jelentes-2021/wp-content/uploads/sites/10/2021/11/FINAL_Habitat_EvesJelentes_2021-3_20211109.pdf (letöltve: 2023.09.26)
- Deranty, Jean-Philippe 2005 The Loss of Nature in Axel Honneth's Social Philosophy. Rereading Mead with Merleau-Ponty. *Critical Horizons*. 6(1). 153–181.
- Flint, John 2003 Housing and ethopolitics: constructing identities of active consumption and responsible community. *Economy and Society*. 32:4. 611–29.
- Foucault, Michel 2003a Governmentality. In Paul Rabinow and Nikolas Rose (szerk.), *The essential Foucault: selections from essential works of Foucault 1954–1984*. The New Press. London. 2003.
- Foucault, Michel 2003b Truth and power. In Paul Rabinow and Nikolas Rose (szerk.) *The essential Foucault: selections from essential works of Foucault 1954–1984*. The New Press. London. 2003.
- Gábor Kálmán (szerk.) 1992 *Civilizációs korszakváltás és az ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. JATE. Szeged. 1992.
- Honneth, Axel 1992 *Harc az elismerésért - A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. Budapest. L'Harmattan.
- Huszár Ákos, Kovách Imre, Kristóf Luca, Szabó Andrea 2020 Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In Kovách Imre (szerk.) Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, Budapest. 11-44.

- Kemp, Peter Anthony 2015 Private Renting After the Global Financial Crisis. *Housing Studies*. 30. 601–620.
- Kiss Tibor 2020 A kriminológia tudománytörténete. In Barabás A. Tünde (szerk.) *Alkalmazott Kriminológia*. Dialóg Campus, Budapest. 65-104.
- Kocsis János Balázs 2023 A magyarországi fiatalok nyolcadik legégetőbb problémája: lakáshoz jutás, lakásproblémák. In Pillók Péter; Székely Levente (szerk) *Kívánj tized! A magyarországi fiatalok nemzedéki önreflexiója és jövőképe*. 157-174. <https://ifjusagkutatoiintezet.hu/kiadvany/kivanj-tized> (letöltve: 2024.03.26)
- Mannheim, Karl 1980 *Strukturen des Denkens*. Suhrkamp. Frankfurt am Main. 1980.
- Marcuse, Herbert 1991 *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society, 2nd Edition*. Beacon Press. Boston. 1991.
- Maxwell, Kerry 2011 *Generation Rent*. Buzzword on Macmillan Dictionary. <https://www.macmillandictionary.com/buzzword/entries/generation-rent.html> (letöltve: 2024.04.02.)
- McKee, Kim 2015 Young People, Homeownership and the Fallacy of Choice. Intergenerational Justice and Family Welfare. Briefings No. 6. <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/6721?show=full> (letöltve: 2024. 04. 11.)
- McKee, Kim – Hoolachan, Jennyfer 2015 *Housing generation rent - What are the Challenges for Housing Policy in Scotland?* University of St Andrews. http://ggsrv-cold.st-andrews.ac.uk/CHR/Uploads/Edit/file/Carnegie%20Final%20Report_June2015.pdf (letöltve: 2024. 03. 28.)
- McKee, Kim - Moore, Tom - Soaita, Adriana - Crawford, Joe 2017 'Generation Rent' and The Fallacy of Choice. *International Journal of Urban and Regional Research*. Volume 41. Issue 2. 318-333 https://dspace.stir.ac.uk/retrieve/38fc0833-f24b-44e8-851d-fe10aeb4b5e3/McKee_et_al_IJURR_authorversion.pdf?fbclid=IwAR2vOg_Otx9pYno0E6ro6nbT9E1G-gn0Oxkz-Z204VQWJwj20EKBZO9-4kw (letöltve: 2024. 04. 11.)
- McKee, Kim - Soaita, Adriana - Hoolachan, Jennyfer 2019 Generation rent' and the emotions of private renting: self-worth, status and insecurity amongst low-income renters, *Housing Studies*. 35. 1468–1487.
- Merton, Robert K. 1938 Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*. Vol. 3. No. 5: 672-682.
- Merton, Robert K. 2002 Társadalom elmélet és társadalmi struktúra. Orsis Kiadó, Budapest.
- Nagy Ádám 2022 A survey-n is túl. In: Nagy Ádám (szerk.): *A lábjegyzeten is túl. Magyar Ifjúságkutatás 2020*. Szociális Demokráciáért Intézet – Excenter Kutatóközpont. Budapest. 7-13. <https://mek.oszk.hu/23200/23269/23269.pdf> (letöltve: 2024.04.03.)
- Petherbridge, Danielle 2013 *The Critical Theory of Axel Honneth*. Lexington Books. 2013.
- Ronald, Richard 2007 Comparing Homeowner Societies: Can We Construct an East-West Model? *Housing Studies*. 22 (4). 473–493.
- Ronald, Richard 2018 „Generation Rent” and Intergenerational Relations in The Era of Housing Financialisation. *Critical Housing Analysis*. 5 (2). 14-26.
- Rosa, Hartmut 2013 [2005] *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press.
- Sik Domonkos 2019 Az „idegélet fokozódásától” a „gyorsulás társadalmáig” Adalékok a depresszió társadalmi fenomenológiájához. *Replika*. 112. 47-61. <https://replika.hu/replika/112-06> (letöltve: 2024. 04. 04.)
- Toussaint Janneke - Szemzo Hanna - Elsinga Marja - Hegedüs Jozsef - Teller Nora 2012 Owner-occupation, Mortgages and Intergenerational Transfers: The Extreme Cases of Hungary and the Netherlands, *International Journal of Housing Policy*. 12:1. 69-90 https://www.researchgate.net/publication/254280578_Owner-occupation_Mortgages_and_Intergenerational_Transfers_The_Extreme_Cases_of_Hungary_and_the_Netherlands (letöltve: 2024. 04. 03.)
- Varga Áron 2024 The development of the 'generation rent' phenomenon in Hungary *Belvedere Meridionale*. 36 (1). 67-80. http://www.belvedere-meridionale.hu/wp-content/uploads/2024/01/Belvedere_2024_01.pdf (Letöltve: 2024. 06. 20.)
- Zinnecker, Jürgen 1991 Untersuchungen zum Wandel von Jugend in Europa-Das Beispiel westdeutscher und ungarischer Jugend. In: Melzer, W.-Heitmeyer, W.-Liege, L.-Zinnecker, J. (szerk.): *Osteuropäische Jugend im Wandel*. Juventa.Weinheim-München: 1991.